

Milovan Đilas

RASPAD I RAT

Dnevnik, 1989-1995

март, 2022.

Milovan Đilas

RASPAD I RAT

Dnevnik, 1989-1995

Priredio i predgovor napisao Aleksa Đilas

M
Vukotić
Media

март, 2022.

Aleksa Đilas

PREDGOVOR

General-lajtnant Milovan Đilas, član Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Politbiroa Komunističke partije, stigao je u Beograd krajem oktobra 1944, nekoliko dana posle oslobođenja¹:

A na mene su se obrušile i moje nesreće. Već ranije sam bio obavesthen da su mi oca ubili na Kosovu albanski fašisti. A tad su logoraši s Banjice ispričali da su viđali mog mlađeg brata Milivoja kako ga policajci vuku, izlomljenog i poremećenog, na mučenja. Njega su, naime, bili zarobili ranjenog. Dopremljen je u banjički logor, ali tu nisu znali ko je – dok ga nije prepoznao jedan žandarm. Onda je Vujković izvestio Specijalnu policiju i poduzeo da ga „odobrovolji“ „za razgovor“. Mučili su ga oko dva meseca i – odvucli na strelište. Iza njega je ostao kratak zapisnik s ovim rečima: „Isti jednostavno na sva pitanja odgovara sa „neću da govorim“ i „oču pošteno da umrem...“ Stariji brat Aleksa, ubijen 1941, delao je još mnome, kad su se muke Milivojeve uvukle u moju prošlost i moje nade. Izginulu braću, Aleksu i Milivoja, često sam skoro čulno opažao u sebi u tamničkoj ćeliji, i uvek bio odvažniji posle saživljavanja s njima u sećanju... Tada sam doznao i za srednju sestru Dobranu: ubili su je četnici. Bila je u drugom stanju – nadam se da joj umiranje s voljenim mužem nije bilo tako teško kao Milivoju... Moja majka, ojađena, shvatila je da se moralo ginuti kao što se vazda ginulo. Kad sam je, kasnije, sreo u Beogradu, hteo sam da je utešim: Ti dosta izgubi u ovom ratu. – Ona je već bila smestila u svoj život izginule i pretekle, pa je otsekla: Dosta sam rodila, pa mi je dosta i ostalo...²

Didova majka i moja baka Vasilija-Vaja rodila je devetoro dece. Pored troje koje je poginulo u ratu i o kojima Đido piše, dvoje je umrlo u detinjstvu – Marko sa osam godina i Anđelija sa dvanaest. Ostalo je zapamćeno da je Marko bio bistar dečak a da je Anđa umrla u

¹ Na kraju knjige, priložio sam „Hronologiju života i rada Milovana Đilasa“. Nadam se da će ovo upoznavanje sa Đidom pomoći u razumevanju *Dnevnika, 1989-1995*, a usudio bih se i da preporučim čitaocu da tekst pročita već sada, pre nego što nastavi sa čitanjem.

² *Revolucionarni rat* [memoari], „Književne novine“, Beograd 1990, 405-406.

naručju oca Nikole koji će njenu maramu kasnije uvek nositi u unutrašnjem džepu sakoa. Vaji su posle rata ostala dva sina i dve ćerke, a imaće i trinaestoro unučadi. Upravo radi potomstva je Vaja odlučila da živi i odbila da se prepusti tuži.

Đidovo sažaljenje mora da je uplašilo Vaju. Šta ako kod nje izazove samosažaljenje kome onda neće biti kraja? Kada je Đidu odgovorila oštro i odlučno prekinula razgovor, u stvari je bila stroga prema sebi. Ja pamtim da moja baka gotovo nikad nije govorila o mrtvoj deci. I dok je Vaja izabrala da ćuti, Đido je o tragičnim sudbinama članova svoje porodice mnogo pisao – uvek s puno ljubavi i duboko potresen. Istovremeno, bio je veoma zaokupljen osećanjima koja te sudbine u njemu izazivaju i time šta njemu znače, opisivao svoj unutrašnji svet i iznosio svoja maštanja. Đido se borio protiv tuge koja je vukla u ponor istovremeno kroz mnogo osećanja za druge i kroz veliku okrenutost sebi. A i inače je tako živeo i stvarao.

U *Dnevniku, 1989-1995*, Đido iskreno i istinito, velikodušno i dobronamerno, piše o raspadu Jugoslavije i nekoliko krvavih građanskih ratova koji su neminovno usledili. Voleo je tu zemlju i njene narode i zbog njihove propasti patio, čak možda još više što su oni za svoja stradanja bili umnogome sâmi krivi. Ali, *Dnevnik* je i priča o Milovanu Đilasu, još jedan tom njegovih memoara, i ne manje autobiografski zato što je Đido sada po prvi put posmatrač i komentator a ne učesnik i predvodnik.

I

Mnogi Đidovi rukopisi imali su tužnu sudbinu. Popisivani su i zađžavani, zaplenjivani i gubljeni, nestajali bez traga, spaljivani, cepani, bacani. Režimi i policije, robije i ratovanja, neodgovorni prijatelji i uplašena rodbina – sve kao da se urotilo protiv njih. A ponekad su stradali i od ruke svog autora. Česte žrtve su bili dnevници i dnevničke beleške, pisma i literarna dela nadahnuta stvarnim događajima – nestajalo je ono što je Đido želeo da ostane zapamćeno.

O zlom udesu svojih rukopisa Đido izveštava mirno i sa malo reči. Njegova čvrstina podseća na onu njegove majke. Ali, dok je Vaja sebe videla kao samo jednu od mnogih crnogorskih i srpskih žena kojima su teška vremena nametnula patnju, Đido je svestan da je njegova sudbina posebna a takođe zna kako je u velikoj meri on sâm njen tvorac. Zato i stradanje svojih rukopisa prihvata kao neizbežno i očekivano, a takođe i kao važan i vredan deo onoga što želi da kaže i za šta se bori. Zna da ne bi bio to što je a da mnogi nisu želeli da uni-

šte i njega i njegovo pisanje i otuda izvesna bolna radost kada opisuje žalosni kraj svojih rukopisa.

Godine 1969, 17. jula, u Beogradu, Đido je zabeležio (kao obično, naliv-perom i plavim mastilom):

Pre rata, za vreme mog trogodišnjeg utamničenja (23. april 1933 – 23. april 1936) ja sam u sudskom istražnom zatvoru na Adi Ciganliji, napisao zbirku od 10 pripovedaka i roman Crna brda. Zbirku sam predao Stojanu Ceroviću, uredniku Slobodne misli iz Nikšića, koji me je posetio u zatvoru, ali se ona zagubila, a roman sam preko svog advokata Gojka Terića uputio svojoj devojci i kasnijoj prvoj supruzi Mitri Mitrović, a ona ga dala na čitanje Stefanu Mitroviću, u čijem stanu ga je policija zaplenila, te se tako obestrvio. Isto to se dogodilo i mojim beleškama iz kaznionice – uprava kaznionice ih je uputila Banovini na Cetinju, budući sam spadao pod njenu nadležnost po izdržanoj kazni i progonstvom kod roditelja u Bijelo Polje. Banovina me nije ni obavestila o rukopisu, pa mu se tamo trag zagubio. Koliko se sećam, sve te beleške su bile zapisane u jednom notesu, mahom su se sastojale iz opaski o ljudskoj strani utamničenih revolucionera, a jedini književni rad među njima bila je pripovetka 'Pleme'.

Postradaće i bogata prepiska između Đida i Mitre. Đido mi je ispričao kako je Mitra ostavila njihova pisma na čuvanje svome bratu Živanu Mitroviću, novinaru *Politike*, kada je 1941. otišla u partizane. No, on ih je sva spalio. Kada ga je posle rata Mitra pitala za razlog, rekao je da se plašio da Gestapo ne pretrese njegov stan i pronađe pisma. Đido je, s izvesnom tugom, meni rekao kako je pisma bilo lako sakriti, na primer, negde ih zakopati.

U toku Pete nemačke ofanzive na Sutjesci, 12. juna 1943, jedna od žrtava biće i Đidovi ratni zapisi:

Ja sam do te mere naslućivao mešanje i poklanje s Nemcima, da sam kožnu torbicu s beleškama i Gorskim vijencem – jedinom knjigom koju sam u ratu sve do tada nosio sobom, zavukao u skloniti zapećak stene: da neprijatelj ne nađe na meni mrtvom ništa po čemu bi me mogao identifikovati ili čime bi se mogao podičiti... Posle rata, 1948. godine, obilazeći te krajeve, našao sam zapećak, ali ne i svoju torbu: bilo je prošlo previše vremena a da je čobanče ili planinar ne otkriju...³

Krajem septembra 1943, Đido je, na poziv Edvarda Kardelja, došao na slovenačku antifašističku skupštinu. U dvorcu Soteska bili su smešteni ranjenici, partijski funkcioneri i vojne starešine, kuriri i sekretarice:

³ *Revolucionarni rat* [memoari], „Književne novine“, Beograd 1990, 285.

Ne samo dvorac, nego i sav nameštaj u njemu i slike na zidovima bili su očuvani. Dotada nisam ni video tako ukusno zdanje, a kamoli da sam u njemu boravio.

[...]

Prepisao sam povelju dvorca, zabeležio imena i opise likova sa slika: tu je bila i carica Marija Terezija s precima i sa sinom, carem Josifom II. Jer mi je, u noći, pao na um motiv – da likovi aristokrata i aristokratkinja sa slika ožive i pomešaju se s partizanima i da se, tako, sučele epohe, klase, lične sudbine. Beleške sam zagubio, ali mi se taj motiv ponovo javljao, puneći se idejama i poimanjima: u zatvoru mi se prikazao, čak, kao saglasnost okorelih plemića s okorelim partijskim birokratima, ali i kao sažaljenje zanemarivanih, nesrećnih grofica i grofova otpadnika s bolničarkama i ranjenicima.⁴

Slovenačke planine i Đidove želje da ostvari sebe kao pisca, ponovo će se spojiti u leto 1947:

...povukao [sam se] na Pokljuku u Sloveniji, u kućicu preteklu iza ratnih razaranja, da pišem – i napišem u toku mesec, mesec i po dana – dugo, predugo nošen u sebi roman o borbi i raspadanju jednog plemena: taj rukopis sam uništio...⁵

Zašto je Đido roman uništio umesto da ga odloži u fioku kako bi ga možda jednog dana preradio ili iskoristio delove koji su dobri? Izgleda da je čuvanje za njega bilo polovična mera, u suprotnosti sa njegovim duhom velikog nezadovoljnika i romantičnog buntovnika.

U januaru 1954. u Beogradu, sazvan je zbog „slučaja druga Đilas-a” plenum Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije. Đido je proglašen za „revizionistu” i isključen iz Centralnog komiteta. Ubrzo je dao ostavke i na državne funkcije:

*Možda nisu prošla ni tri-četiri dana posle Plenuma, a ja sam pri-
onuo na pisanje.*

[...]

Najpre sam, već tog januara u toku dva-tri dana, napisao „Nordij-ski san”: žalost što ne mogu posetiti Švedsku i Norvešku u koje sam bio pozvan pre Plenuma, ali i kritičko sagledavanje sebe i date stvar-

⁴ *Revolucionarni rat* [memoari], „Književne novine”, Beograd 1990, 338.

⁵ *Vlast i pobuna* [memoari], „Književne novine”, Beograd 1991, 203.

nosti – nemirenje s nametnutom sudbinom. Napisao sam, u februaru, i dramu *Nasleđe* – motiv svojine, motiv ljudski ali i ideološki, koji sam već podugo nosio... Mihiz je pročitao i „Nordijski san” i dramu: „Nordijski san” mu se svideo, ali drama nije. Dramu sam spalio: verujem i sad da nisam pogrešio – ukoliko bih je ponovo pisao, prišao bih svojini kao sudbinskoj, životnoj obrečenosti...⁶

Borislav Mihajlović Mihiz, književni kritičar i dramski pisac, bio je poštovalac Milana Nedića, ideolog nacionalne desnice, protivnik socijalne literature. Može se pretpostaviti da je odbacio dramu *Nasleđe* prevashodno zato što nije odgovarala njegovim političkim uverenjima. Đido je bez sumnje to naslućivao. Zato ne bi prihvatio Mihajlovićevu kritiku da ni sâm nije bio nezadovoljan dramom. Ipak, kao što nije morao da uništi roman napisan na Pokljuki, tako nije morao ni da spali dramu.

Đido nije uništio svoj zatvorski dnevnik od preko hiljadu stranica, ali ga nije ni objavio⁷:

„Napomena o zatvorskom dnevniku”:

*Zatvorski dnevnik sam – kao što se iz samog njegovog teksta može videti – vodio jedino u toku mog prvog utamničenja, i to tek pošto sam već izdržao nešto više od godinu dana zatvora.*⁸

[...]

...organi unutrašnjih poslova – uprkos mojih nastojanja kod sekretara unutrašnjih poslova SR Srbije Vojina Lukića – odbili [su] da mi predaju rukopis pomenutog „Zatvorskog dnevnika”.

[...]

...posle mog ponovnog izlaska iz zatvora⁹, novi državni sekretar za unutrašnje poslove SFR Jugoslavije Milan Mišković izišao [je] ususret mojim traženjima i vratio mi pomenuti „dnevnik”...¹⁰

Da nije 1966. bilo velikih previranja i preokreta u vrhovima Partije i države, čija je glavna posledica bilo smenjivanje potpredsednika

⁶ *Vlast i pobuna* [memoari], „Književne novine”, Beograd 1991, 289-290.

⁷ Svi Đidovi rukopisi nalaze se kod mene u stanu u Palmotičevoj ulici broj 8. Đido, Štefica i ja smo se tu doselili maja 1954.

⁸ Od 1958. do 1961.

⁹ 31. decembra 1966.

¹⁰ *Zatvorski dnevnik*, neobjavljeni rukopis, 1438-9.

republike Aleksandra Rankovića (a smenjen je i sâm Lukić), Đido ne bi bio pušten iz zatvora. I ko zna šta bi se s ovim njegovim dnevnikom dogodilo.

Najviše Đidovih rukopisa našlo se u opasnosti kada je 7. aprila 1962. po drugi put uhapšen:

...u moj stan su došli agenti i sudija. [...] Ali tih rukopisa je bilo mnogo – popis se otegao. Predložili su da uzmu sve, pa će popisati i vratiti što nije za istragu. Složio sam se i natrpao kožni kofer rukopisima. Sudija se ponašao komotno, čak je nagoveštavao da je sve to samo formalnost – da ne treba da nosim nikakve stvari za zatvor, jer ću se istog dana vratiti kući... Ipak sam poneo najnužnije stvari – čebe, topli veš, knjige, higijenski i pisaći pribor... Bio je prevejan, prevejaniji nego ikakav policajac, taj sudija u okrilju tajne policije: odveli su me pravo u Centralni zatvor, oduzeli mi pisaći pribor, a rukopise zadržali pet godina – do 1967. godine, dok ih nisam izmolio po povratku iz zatvora. Tada su mi ih vratili, sređene u fasciklama – jedino je kofer nestao...¹¹

Rukopisi su uhapšeni zajedno s autorom, tamnovali kao i on, pušteni na slobodu tek pošto je on pušten. Da je Đido izdržao svoju celu kaznu, koja je trajala do februara 1971, toliko bi i oni robijali – ako ne i duže. Đido je mogao i da umre u zatvoru, budući da je bio u šestoj deceniji života i narušenog zdravlja. Šta bi se dogodilo s rukopisima? Možda bi, „sređeni u fascickle“, i danas tavorili u nekom zaboravljenom tajnom skladištu državne bezbednosti.

Početak 1966, u zatvoru u Sremskoj Mitrovici, Đido piše dramu koju zamišlja kao fantaziju u tri čina. Njen glavni junak spontano izmišlja događaje i lične doživljaje, verujući da su istiniti, a istovremeno je u privatnom životu pošten. No, Đido nije zadovoljan onim što je napisao i čak beleži kako bi dramu: „...rado pocepao i bacio – kao što sam uvek činio i s drugim radovima kad mi se ne biše dopali...“¹²

II

I sudbina *Dnevnika*, 1989-1995 bila je neizvesna. Glavna opasnost pretela mu je od onoga koji ga je vodio.

Đido je umro 1995. i na meni je ostalo da se brinem o njegovim rukopisima. Radi boljeg čuvanja, *Dnevnik* sam umotao u tkaninu i

¹¹ *Vlast i pobuna* [memoari], „Književne novine“, Beograd 1991, 316.

¹² 24. mart 1966, *Zatvorske beleške*, neobjavljeni rukopis. *Zatvorske beleške* se sastoje od Đidovih povremenih zapisa u toku njegove druge robije, od 1962. do 1966. Nisu zaplenjene od strane zatvorske uprave i državne bezbednosti i Đido ih je poneo sa sobom kada je pušten.

stavio u veliku, čvrstu kutiju a za nju našao posebno mesto u ormanu za knjige. Međutim, *Dnevnik* sam samo povremeno listao. Tek na proleće 2021. godine, kada sam počeo da ga priređujem za štampu, pročitao sam ga od početka do kraja. I saznao sve Đidove nedoumice u vezi sa njim.

U proleće i leto 1992, mnogima se činila verovatnom vojna intervencija NATO-a protiv Srbije. Đido beleži 28. juna da je *Dnevnik* dao na čuvanje Nikoli Baroviću (advokatu i našem prijatelju). Meni je kasnije objasnio kako je mislio da je manje verovatno, ako Beograd bude bombardovan, da rakete i avionske bombe pogode Nikolinu kuću koja je na Dedinju nego zgradu u centru u kojoj je naš stan. Ali, Đidova vera da *Dnevnik* valja sačuvati za budućnost, ustupa mesto sumnji. U belešci od 30. decembra, pita se da li će čitalaca uopšte i biti, a 14. aprila 1993, ponavlja to pitanje.

U avgustu 1993. umrla je Đidova supruga i moja majka. O Štefkinoj bolesti i umiranju Đido je mnogo pisao u *Dnevniku*. A takođe i o svojoj velikoj ljubavi prema njoj. Beleška od 6. januara 1994. je poruka za mene – „Aleksi“:

I da ne bih bio krivo shvaćen da mi se radilo o beleženju svoje ljubavi na literaran način, a ne o unutarnjoj potrebi da se povremeno blisko spojim s njom, molim Aleksu (i svakog ko bi došao u posed ove sveske) da ovu svesku spali...¹³

Ali, nekoliko redova kasnije dodaje kako kod njega „postoji i priгуšivana željica da se ti tekstovi sačuvaju kao dokaz moje velike, izuzetne ljubavi za Štefku...“ Ipak odlučuje: „nek sve izgori i nestane posle nas...“

Svoju odluku odnosno molbu Đido ponavlja 19. februara: „Aleksa, molim te, opet, i moliću te verovatno, još, da uništiš ovu svesku...“ Ali, 13. marta, pošto se obratio Štefki, rekao joj kako želi da napiše pesmu o njoj, opisao kako tu pesmu zamišlja, on u sledećem pasusu dodaje: „...možda, ipak, ima kod mene neke željice, skrivane i prigušene, da Aleksa neće spaliti ovaj dnevnik: jer zbog čega ja to ne bih učinio?“ Na samom kraju beleške, ipak se vraća svom prvobitnom stavu: „Ne, ne, treba spaliti – da to ostane samo naše, među nama...“

Konačnu odluku u vezi sa sudbinom *Dnevnika*, Đido donosi 5. maja 1994:

Dokonasmo večeras Aleksa i ja uz učešće pametne Olgice [Aleksine supruge] – da ova sveska Dnevnika ostane Aleksi i da on s njom,

¹³ Radi se o poslednjoj svesci, na kojoj je broj XIV. Međutim, Đido je pogrešno stavio taj broj umesto broja XIII.

odnosno s rukopisom ovim, postupi po svom nahođenju. [...] Iza toga se krije željica da Aleksa to ne uradi [uništi rukopis] – jer intimno i znam da neće uraditi...

Đidu nije bilo teško da pogodi kako ću postupiti. Kad god je u razgovoru sa mnom spominjao uništavanje bilo celog *Dnevnika* bilo nekog njegovog dela, odgovarao sam ga od toga. I čvrsto i odlučno mu govorio da tako nešto nikada neću učiniti kao i da ću brižljivo čuvati svaku i najmanju hartiju na kojoj je on nešto napisao.

III

Kada je 1. januara 1989. počeo da vodi *Dnevnik*, Đido je bio u sedamdeset i osmoj godini života, a poslednju belešku je sačinio 10. aprila 1995, u osamdeset i četvrtoj i samo deset dana pre smrti. *Dnevnik* je pisao ne samo veoma star čovek već i koji je bio veoma bolestan. Đido je godinama bolovao od angine pektoris i umro je od srčanog udara, a boravci u bolnici su ga nekoliko puta prekinuli i u vođenju *Dnevnika*. Budući da su mu pisanje i čitanje bile najvažnije delatnosti, Đidu je posebno teško padalo što mu je vid bio ugrožen. U 1990. je zbog tromba potpuno oslepeo na levom oku i ono, zbog bolova koje mu je zadavalo, umalo nije izvađeno. Desno oko zahvatila je katarakta i sve slabije je na njega video. Za čitanje je morao da koristi lupu. Lekar koji ga je lečio mu je jednom rekao kako u medicini ništa nije sigurno a Đidu se dopadala njegova otvorenost.¹⁴

Za pisanje *Dnevnika* Đido je koristio sveske i, uglavnom, naliv-petro i plavo mastilo. Iskoristio je ukupno osam svezaka od kojih su pet istog oblika i izgleda a tri različite. Jednu svesku je ispunio pišući samo na desnim stranicama i ostavljajući leve praznim, a dve tako što je pisao i na desnim i na levim. U pet svezaka je, međutim, pisao na desnim stranicama da bi kasnije sveske okretao naopačke i počinjao otpozadi – pisao na praznim levim stranicama koje su postale desne. Đido je sveske obeležavao rimskim brojevima, ali ih zbog dvostrukog korišćenja nema osam već trinaest. Međutim, budući da čitalac neće imati u rukama Đidove sveske već knjigu, odlučio sam da je najprirodnije da *Dnevnik* podelim tako da svaka godina bude zasebno poglavlje – a pošto je Đido vodio *Dnevnik* sedam godina i poglavlja je toliko.

Đido je *Dnevnik* pisao sa velikom koncentracijom ali brzo i bez mnogo promišljanja. Gotovo da nije precrtavao i dopunjavao, ret-

¹⁴ *Dnevnik*, 14. maj 1991.

ko je ispravljao. Zato su neki delovi *Dnevnika* nedovoljno jasni i stil često nedoteran. No, ovakvim načinom pisanja, Đido je postigao da *Dnevnik* bude jednostavan i neusiljen, da privlači neposrednošću i nesumnjivom verodostojnošću. Smatrao sam da ovo valja što više očuvati. A osećao sam i poštovanje prema tekstu koji je pisao stari i bolesni čovek pre više od četvrt veka.

Priređujući ovu knjigu nisam vršio izbor niti skraćivao. Dakle, ovo je ceo *Dnevnik*. U samom tekstu *Dnevnika* ništa nisam menjao osim što sam ispravljao očigledne slovne greške, dodavao ispuštene znakove interpunkcije, i slično. Mada je Đido pisao lepim i čitkim rukopisom, ponekad su slova nejasna tako da se ne razume reč. Umesto takve reči stavljao sam znak [?].

Đido piše *observiranje* umesto opserviranje, *bezperspektivno* umesto besperspektivno, *ustvari* umesto u stvari, iza godine ne stavlja tačku, itd. – nesvesno se povremeno vraća na stari, predratni pravopis iz svoje mladosti. Strana vlastita imena i imena država, nazi-ve institucija, imena novina i časopisa, izdavačkih preduzeća, radio i televizijskih stanica – Đido ih nekad piše u srpskoj transkripciji a nekad u originalnom jeziku (engleskom, nemačkom, ruskom, francuskom, italijanskom i drugim).

Umesto imena političkih partija i organizacija gotovo isključivo koristi skraćenice. I inače voli da skraćuje reči i čak kao da se tako igra: Št. umesto Štefka, C. G. umesto Crna Gora, Bgrd umesto Beograd, N. G. umesto Nova godina, BH umesto Bosna i Hercegovina, SKZ umesto Srpska književna zadruga itd. Skraćenice ponekad usporavaju čitanje ali u celini doprinose da tekst deluje nepretenciozno.

Đido je pisao latinicom i ekavski ali bi ponekad nenamerno prešao na ijekavski a i koristio crnogorske izraze. To se događalo kada je tema bila povezana sa Crnom Gorom ali i ako bi ga obuzela snažna osećanja, posebno ljutnja. Ponekad bi pomešao ekavski i ijekavski. Sve ovo bi mu se dešavalo i kada je razgovarao s prijateljima i bilo je deo njegove ličnosti.

U *Dnevniku* nema Đidovih fusnota. Ja sam ih unosio kada sam smatrao da su čitaocu neophodne radi daljeg razumevanja teksta. U nekoliko fusnota sam ukazao na Đidove slučajne greške i ispravio ih. Sem izuzetno, nisam davao podatke o ličnostima (ima ih oko tri stotine) ili događajima o kojima Đido piše. Hteo sam da čitaocu ostavim što više vremena za čitanja sâmog *Dnevnika*. Ukoliko želi da se detaljnije obavesti, čitalac može to sâm da učini pretražujući internet. Nigde nisam iznosio moje mišljenje ili vrednosne sudove.

Neka čitalac što slobodnije razmišlja i sâm donosi zaključke. Budući da sam sve fusnote ja napisao, nisam uz njih stavljao „Prim. priređivača.“, mada je to uobičajeno.

*

Izdavačka kuća Vukotić Media objavila je 2016. knjigu Milovana Đilasa *Pisma iz zatvora* koju sam ja priredio. Početkom proleća 2021, gospodin Manojlo Manjo Vukotić, direktor Vukotić Media, i gospođa Dubravka Vujanović, glavna urednica, ponovo su mi se obratili i izrazili želju da budu izdavači nekog dosad neobjavljenog Đidovog dela. Dogovorili smo se da to bude *Dnevnik, 1989-1995*. Zahvaljujem se gospodinu Vukotiću i gospođi Vujanović na podsticaju za rad na ovoj knjizi kao i na svemu što su učinili u vezi sa njenim izdavanjem. Gospođa Vujanović mi je predložila da smislim naslov koji će pokazati o čemu se u *Dnevniku* radi i time privući pažnju čitalaca. Odlučio samo se da ga nazovem *Dnevnik raspada i rata, 1989-1995*. U njemu Đido ne piše samo o tragičnim događajima već i o svojim naporima da se oni preduprede ili zaustave. *Dnevnik* je svedočanstvo o njegovim razgovorima sa našim političarima i intelektualcima, člancima koje je pisao i intervjuima koje je davao, predavanjima koja je držao i javnim raspravama u kojima je učestvovao, a posetama stranih diplomata i putovanjima po Evropi i Americi.

Gospođa Jugoslava Ljuštanović je lektorisala predgovor i Đidovu hronologiju koje sam ja napisao. Moja supruga Olgica dala mi je mnogo podrške i mnoge dobre savete, radila na korekturi, pomogla kod fotografija. Moj sin Nikola uvek je nalazio vremena da me ohrabri i da mi pomogne. Hvala Jugo, hvala Olgice, hvala Nidžo!

U Beogradu, 9. marta 2022.